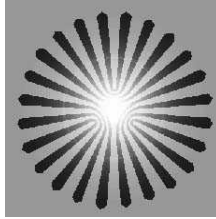

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه علمی : تاریخ

عنوان پایان نامه :

نظام اداری آل بویه

نگارش :

علی اصغر هادی زاده

استاد راهنما :

دکتر هوشنگ خسروبیگی

استاد مشاور :

دکتر ساسان طهماسبی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته : تاریخ ایران دوره اسلامی

اسفند ۱۳۸۹

شماره .....
تاریخ .....
پست .....
.....

تصویب نامه

پایان نامه آقای علی اصغر هادی زاده رشته تاریخ ایران دوره
اسلامی به شماره دانشجویی ۸۶۷۱۰۶۱۲۰ تحت عنوان:
"نظام اداری آل بویه"

تاریخ دفاع: ۹۰/۰۴/۲۱ ساعت: ۱۲-۱۰/۱۵

درجه ارزشیابی: عالی

نمره: دوازده و هفتاد و پنج

هیات داوران:

امضاء	مرتبه علمی	نام و نام خانوادگی	داوران
	استاد	آقای دکتر هوشنگ خسروویسی	استاد راهنما
	استاد	آقای دکتر ساسان طهماسبی	استاد مشاور
	استاد	آقای دکتر محمد امیر شیخ نوری	استاد داور
			استاد داور

تقدیم به :

روان پاک پدر و مادر عزیزم

که هر دو در میانه این دوران کوتاه تحصیلی به سوی حق شتافتند

و

تقدیم به :

همسر و فرزندانم محدثه و فاطمه زهرا

تشکر :

انجام این پژوهش با نظرات ارزشمند و راهنمایی های بسیار ارزنده اساتید بزرگواری که راهنمایی و مشاوره آن را در تمامی مراحل بر عهده داشتند میسر گردید . از این رو بر خود فرض می دانم از استاد راهنمای محترم جناب آقای دکتر هوشنگ خسرو بیگی که از آغاز تا پایان کار از هیچ گونه راهنمایی و مساعدتی دریغ نوزیدند و از استاد مشاور محترم جناب آقای دکتر ساسان طهماسبی که با پیشنهادات و راهنمایی های ارزنده ، اینجانب را در انجام این نوشتار یاری دادند صمیمانه تقدیر و تشکر کنم .

هم چنین از سرکار خانم دکتر صدیقه سادات مقداری و آقای لطفعلی عامری اساتید محترم دانشگاه پیام نور مرکز قاین که در ترجمه بخشی از متون همراه اینجانب بودند و از آقایان سید جابر حسینی و تقی محسنی دانشجویان کارشناسی ارشد تاریخ بخاطر همکاری دوستانه ای که در طول انجام این تحقیق داشتند ، صمیمانه تقدیر و تشکر می نمایم .

چکیده :

در ابتدای قرن چهارم هجری امرای شیعی مذهب آل بویه که به تازگی موفق به تشکیل حکومت شده بودند ، توانستند با حرکت به سمت بغداد از اوضاع آشفته موجود در مقرر خلافت عباسی استفاده کرده و کنترل دستگاه خلافت را بدست بگیرند . اداره سرزمین وسیعی که اینک تحت کنترل آنان قرار داشت کار آسانی نبود . امرای آل بویه به ناچار از سیستم اداری موجود استفاده می کردند . اما نظام اداری دستگاه خلافت که از همان ابتدا بر مبنای الگوی ایرانی بازمانده از سلسله ساسانیان پی ریزی شده بود ، اینک دچار آشفتگی های فراوانی شد . حضور فرمانروایان مختلف که در پی کسب منافع خود بودند و ضعف مفرط خلفای عباسی اگرچه زمینه ساز موفقیت امرای آل بویه شد ، اما نظام اداری بسیار پراکنده و از هم گسیخته ای را برای امرای آل بویه بر جای گذاشت . آنان در طول حکومت خود بر اساس ضرورت ، تغییرات فراوانی را در این سیستم بوجود آوردند .

اگر چه از سوی تنی چند از نویسندگان ، کارهای پراکنده ای در خصوص نظام اداری دستگاه خلافت صورت گرفته است ، اما سهم آل بویه در این مطالعات نادیده گرفته شده و یا بسیار گذرا از کنار موضوع رد شده اند . حال آنکه تغییرات صورت گرفته از سوی امرای آل بویه در این نظام بر اساس شرایط زمان بسیار چشم گیر بود و خود زمینه ساز نظام های منسجم بعدی شد .

پژوهش حاضر در پی روشن شدن اوضاع اداری آل بویه و منابع موثر در این نظام است و تا حد امکان سعی شده بر اساس منابع دوره آل بویه و نیز منابع سلسله های مرتبط با آل بویه ، مناصب موجود در این نظام نیز مورد بررسی قرار گیرد .

واژگان کلیدی : آل بویه ، امیر ، دربار ، درگاه ، دیوان ، سپاه ، نظام اداری

۱	مقدمه
۴	فصل اول : ادبیات تحقیق
۵	۱-۱ بیان مسئله و اهمیت و ضرورت پژوهش
۵	۲-۱ اهداف و سوالات پژوهش
۶	۳-۱ فرضیه های پژوهش
۶	۴-۱ تعریف و تحدید موضوع (از نظر جغرافیایی و تاریخی)
۷	۵-۱ پیشینه پژوهش
۸	۶-۱ روش شناسی پژوهش
۸	۷-۱ مشکلات پژوهش
۹	۸-۱ ارزیابی منابع
۹	۱-۸-۱ کتب تاریخ سلسله ای
۱۱	۲-۸-۱ کتب تاریخ عمومی
۲۰	۳-۸-۱ کتب تاریخ محلی
۲۲	۴-۸-۱ کتب جغرافیایی
۲۵	۵-۸-۱ آداب نامه ها
۲۹	۶-۸-۱ کتب شرح حال مشاهیر و تذکره ها
۳۰	۷-۸-۱ کتب ادبی
۳۱	۸-۸-۱ سایر کتب
۳۳	۹-۸-۱ تحقیقات جدید
۳۶	فصل دوم : حکومت آل بویه
۳۷	۱-۲ ادیلم
۴۳	۲-۲ شکل گیری حکومت آل بویه
۴۵	۱-۲-۲ شاخه فارس
۵۵	۲-۲-۲ شاخه عراق عرب
۶۶	۳-۲-۲ شاخه جبال (عراق عجم)
۷۳	۴-۲-۲ شاخه کرمان
۷۶	فصل سوم : امیر و درگاه

۸۱	۱-۳ امیرالامرا
۸۷	۲-۳ روابط با خلفا
۹۱	۳-۳ کسب مشروعیت حکومت
۹۴	۴-۳ عنوان
۹۸	۵-۳ مسئله جانشینی
۱۰۶	۶-۳ درگاه
۱۱۸	فصل چهارم: دیوان در حکومت آل بویه
۱۱۹	۱-۴ وزارت
۱۵۶	۲-۴ دیوان های آل بویه
۱۷۹	۳-۴ نظام ایالات
۱۸۱	۴-۴ قضاوت و نقابت
۱۸۹	فصل پنجم سپاه آل بویه
۱۹۰	۱-۵ سازمان اداری و مالی سپاه (دیوان لشکر)
۱۹۷	۲-۵ درجات و مقامات نظامی
۲۰۱	۳-۵ ترکیب عناصر سپاه
۲۰۸	۴-۵ سلاح و شیوه های جنگی
۲۱۱	۵-۵ نقش سپاه در سیاست
۲۱۴	فصل ششم نتیجه
۲۲۱	فهرست منابع
	پیوستها
۲۳۴	نقشه قلمرو آل بویه
۲۳۵	نمودار امرای آل بویه

مقدمه :

در مجموعه سلسله های ایران پس از اسلام ، آل بویه در زمره حکومت های متقارن و در اواخر این دوران قرار می گیرد . این حکومت ها که پس از دو قرن سکوت ناشی از سلطه اعراب از بخش های شرقی ایران سر بر آوردند ، به تدریج خود را از فشار سیاسی بغداد رها کردند و دامنه نفوذ خود را گسترش دادند . آل بویه در ابتدای قرن چهارم ، در ادامه همین حکومت ها بوجود آمد اما در بسیاری از جهات با حکومت های پیش از خود متفاوت بود و همین تفاوت ها بر اهمیت این سلسله در تاریخ ایران می افزاید .

خاستگاه اولیه این سلسله یعنی سرزمین دیلم چند ویژگی مهم برای آنان بوجود آورد . از آنجایی که اسلام با تاخیر بیشتری نسبت به سایر قسمت های ایران در این سرزمین نفوذ کرد ، فرهنگ ایرانی پیش از اسلام هنوز در این قسمت زنده بود و در قالب سلسله های حکومتی محلی ، همچون آل زیار از دیلم و گاوبارگان طبرستانی به حیات خود ادامه می داد و آل بویه را نیز بطرف خود جلب کرده بود . از سوی دیگر هنگامی که اسلام وارد این سرزمین شد ، بر اثر حضور علویان مهاجر شیعه بود که توانست مردم این سرزمین را بخود جلب کند . این در حالی بود که هم دستگاه خلافت عباسی و هم سلسله های ایرانی که از شرق کشور سر بر آورده بودند همگی سنی مذهب بودند .

آل بویه پس از آنکه قدرت را به آرامی در دست گرفتند ، برای اولین بار بخش های غربی ایران را نیز از زیر سلطه مستقیم خلفای بغداد خارج کردند و در ادامه حرکت خود حتی توانستند بر بغداد مقرر خلفای عباسی نیز دست یابند و خلفا را تحت نفوذ خود قرار دهند . یکی دیگر از ویژگی های این سلسله که ریشه در سرزمین دیلم داشت ؛ خوی سپاهیگری اهالی دیلم بود . دیلمیان همواره به عنوان یک نیروی کار آمد سپاهی حتی در حکومت های ایران قبل از اسلام حضور فعال داشتند و در آستانه خیزش تاریخی خود در ابتدای قرن چهارم نیز فرزندان بویه ، بواسطه حضور در جمع سپاهیان ماکان بن کاکي و

سپس مرداویچ زیاری به سرعت مسیر ترقی را پیمودند و با دریافت منشور حکومت سرزمین فارس از سوی راضی خلیفه وقت ، در سال ۳۲۲ علی بن بویه که بعدها به عماد الدوله ملقب گردید ، رسماً حکومت خود را آغاز کرد و این در حالی بود که تنها یک سال قبل از آن حکومت کرج ابی دلف را از مرداویچ گرفته بود . برادران وی حسن و احمد نیز در این راه کمک فراوانی به او کردند و با تصرف سرزمینهای جدید که آخرین مرحله مهم آن تصرف بغداد بود ، اداره سرزمین وسیع اسلامی که وسعت آن از شرق کرمان تا شهرآمد در آنسوی دریاچه وان امتداد داشت را به دست گرفتند .

در این پژوهش بر اساس موضوع و با استفاده از منابع موجود سعی خواهد شد نظام اداری آل بویه و کارکردها و ویژگیهای آن مشخص شده و پیوندها و مشابهت ها و از دیگر سوی وجوه افتراق این نظام با نظام های اداری قبل از این سلسله مورد بررسی قرار گیرد و مناصب اداری ، نظامی آن مشخص گردد و همچنین منابع تاثیر پذیر آل بویه در شکل دهی سازمان اداری ، نظامی حکومت بررسی گردد . در این راستا ، فصل اول این پژوهش با عنوان ادبیات تحقیق ضمن عرضه شمای کلی از موضوع ، به معرفی منابع و مآخذ مورد استفاده اختصاص دارد . در فصل دوم ، به بررسی وضعیت تاریخ سیاسی حکومت آل بویه پرداخته خواهد شد تا زمینه های شکل گیری اقدامات دولت مردان این سلسله ، از جنبه های مختلف نیز روشن شود . سپس در فصل سوم در قالب بحث امیر و درگاه ، ضمن تعریف واژه هایی همچون امیر ، سلطان و پادشاه و مشخص کردن جایگاه هریک ، به بررسی رابطه امرای آل بویه با خلفای عباسی و نیز اقداماتی که در راستای کسب مشروعیت از سوی آل بویه انجام شد و همچنین عناوینی که برای خود انتخاب نمودند و سیر تحول این عناوین که نشان دهنده دیدگاه آنان نسبت به مسائل اعتقادی و فرهنگی است و نیز جایگاهی که برای خود متصور بودند را بررسی خواهیم کرد و پس از بحث در خصوص مسائل جانشینی و خاندان آل بویه به وضعیت درگاه ، مراسم و مناصب آن توجه خواهد شد . در فصل چهارم یعنی دیوان در حکومت آل بویه

به مسائل مختلف پیرامون وزیر و جایگاه او در این حکومت و سپس معرفی بسیار مختصری از هریک از وزرا بر اساس منابع در دسترس پرداخته خواهد شد و سپس به دیوان و سیر تحول این نهاد از زمانی که از دستگاه خلافت عباسی آن را تحویل گرفتند و خود به متناسب سازی آن پرداختند و معرفی اجمالی دیوانهای مختلف و همچنین نهادهای اداری که خارج از سیستم دیوانی مدیریت می شدند پرداخته خواهد شد. در فصل پنجم نیز به وضعیت سپاه و دیوان لشکر و عملکرد این دیوان در قبال سپاه، و همچنین به مسائل مختلف سپاه همچون درجات نظامی، فرماندهی، ترکیب عناصر سپاه توجه خواهد شد و پس از توضیح در خصوص وضعیت تجهیزات سپاه، به نقش این نهاد مهم در حوادث سیاسی نگاه خواهد شد.

علی اصغر هادی زاده

زمستان ۱۳۸۹

فصل اول :
ادبیات تحقیق

۱-۱ بیان مسئله و اهمیت و ضرورت پژوهش:

در ابتدای قرن چهارم و در ادامه کشاکش قدرت بین خلفای عباسی بغداد و حکومت های ایرانی که بر بخش شرقی سرزمین های خلافت تسلط داشتند و در زمانی که بغداد بر اثر حضور و قدرت نمایی امیرالامراها هیبت و قدرت نظامی و اداری خود را از دست داده بود، آل بویه در حالی که خود هیچ پیشینه ای از نظر تشکیلاتی و حکومت نداشتند با ظهور از نواحی شمالی ایران که سابقه ای طولانی در سپاهیگری داشت، جریان حکومت های ایرانی در شرق را به غرب نیز تسری دادند و سرزمین های غرب ایران را نیز برای نخستین بار پس از اسلام از زیر سلطه مستقیم خلفا خارج کردند و در نهایت بر دستگاه خلافت نیز تسلط یافتند. بدین ترتیب اداره سرزمین وسیعی را بدست گرفتند.

از نظر اداری سرزمین های اسلامی به نظر می رسد از الگوی بغداد استفاده می کردند که خود البته ریشه های قوی ایرانی داشت. اما بغداد در این زمان دوره پراوتهایی را پشت سر گذاشته بود و همانند خرابی آثار تمدنی، نظام اداری آن نیز آشفته شده بود. این اوضاع در کنار عدم تجربه مدیریتی حکام آل بویه، آینده ای مبهم را نوید می داد. آنان همچنین با ورود خود نقش پررنگ تری برای عنصر تازه وارد ترک قائل شدند که درست پس از حکومت آل بویه، توانستند به طور مستقل به تشکیل حکومت پردازند و با استفاده از نظام اداری آل بویه که در آن زمان دیگر به پختگی و تکامل و در عین حال تطبیق با نیازهای روز رسیده بود؛ حکومت های مستحکم و قدرتمندی را پی ریزی کنند.

۲-۱ اهداف و سوالات پژوهش:

حال در این تحقیق به منظور روشن شدن نظام اداری آل بویه و کارکردها و ویژگی های آن و مشخص شدن پیوندها و مشابهت ها و از دیگر سوی وجوه افتراق این نظام با نظام های اداری قبل و معاصران این سلسله و تاثیرات روحیه سپاهیگری امرای آل بویه بر نظام اداری آنان و همچنین شناسایی مناصب اداری و نظامی و شناسایی منابع

تأثیر پذیر آل بویه در شکل دهی سازمان اداری، نظامی حکومت به دنبال پاسخگویی به این سوالات خواهیم بود که :

۱- سازمان اداری حکومت آل بویه دارای چه ویژگی های بوده است؟

۲- آل بویه در سامان دهی تشکیلات اداری و نظامی خود از چه منابعی تأثیر پذیرفته اند؟

۳-۱ فرضیه های پژوهش :

با توجه به موضوع تحقیق و با در نظر گرفتن شرایط زمانی خاص حکومت آل بویه فرضیات زیر را می توان در نظر گرفت :

۱- با توجه به ساختار سیاسی و فرهنگی حکومت آل بویه به نظر می رسد سازمان اداری این حکومت از نظر تشکیلات و مناصب حائز ویژگی های بارزی بوده است .

۲- به نظر می رسد سابقه تشکیلات اداری ساسانیان بازمانده در سرزمین های ایرانی و به خصوص در نواحی دیلم و تشکیلات اداری دستگاه خلافت عباسی که به نوبه خود از سازمان اداری ساسانیان الگو گرفته بود ؛ از اصلی ترین منابعی باشند که آل بویه در سامان دهی سازمان اداری و نظامی خود از آن تأثیر پذیرفته اند .

۴-۱ تعریف و تحدید موضوع (از نظر جغرافیایی و تاریخی)

اگرچه علی بن بویه که بعدها به عماد الدوله ملقب گردید حکومت کرج ابی دلف را در سال ۳۲۱ از مرداوین دریافت کرد و به سوی سرنوشت آینده خود حرکت کرد . اما آغاز حکومت آل بویه از سال ۳۲۲ با فتح شیراز بدست علی و دریافت منشور حکومت از خلیفه عباسی یعنی راضی بالله محاسبه می شود این حکومت صد و بیست و پنج سال بعد در رمضان سال ۴۴۷ با ورود طغرل بیک سلجوقی به بغداد از بین رفت .

محدوده جغرافیایی قلمرو آل بویه از ری و سپس شیراز آغاز شد و با تصرف اصفهان بدست رکن الدوله و کرمان بدست معزالدوله گسترش خود را آغاز نمود و بتدریج با تصرف بغداد و همچنین عمان ، سرزمین وسیعی را در بر گرفت که از شمال

به دریای خزر و از جنوب تمامی حاشیه جنوبی سواحل خلیج فارس و از شرق مرزهای شرقی کرمان و از غرب تا شهر آمد در آنسوی دریاچه وان را شامل می شد .

۵-۱ پیشینه پژوهش :

اگرچه در خصوص تاریخ آل بویه تحقیقات و کتب فراوانی به چاپ رسیده است که تحولات تاریخی این دوره زمانی را بخوبی برای ما روشن می سازد . تعداد فراوانی از نویسندگان قدیم و یا جدید که در آثار خود به تاریخ خلفای عباسی پرداخته اند در بررسی های خود فراخور موضوع به آل بویه نیز توجه کرده اند که کاملترین آنها دیلمیان در گستره تاریخ ایران خانم دکتر ترکمنی آذر است . هم چنین کارهای فراوانی در ابعاد علمی و فرهنگی این دوره انجام شده است که هریک به تناسب موضوع به زمینه خاصی اشاره کرده اند . همچون حیات علمی در عهد آل بویه ، تاریخ طب در دوره آل بویه ، انعکاس مذهب در هنر آل بویه و آل بویه حامیان فرهنگ تشیع و البته کاملترین کار این گروه احیای فرهنگی در عهد آل بویه اثر کرومر است .

در خصوص موضوع این کار تحقیقی یعنی نظام اداری و نظامی آل بویه ، هر چند در خصوص سایر سلسله های حکومتی ایران اسلامی همچون سلاجقه و خوارزمشاهیان کارهای خوب و ارزشمندی ارائه شده است ، اما در خصوص این سلسله ، گذشته از اشاره های محدود و پراکنده در آثار مختلف ، کار جامعی صورت نگرفته است و محدود کارهای انجام شده همچون تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری نوشته آدام متز نیز این دوره را از دید دستگاه خلافت مورد بررسی قرار داده اند و اشاره های محدودی به آل بویه دارند .

در این پژوهش بر اساس منابع تاریخی مرتبط با آل بویه سعی شده وضعیت نظام اداری و نظامی آل بویه و کارکرد آنان در برخورد با نظام اداری دستگاه خلافت مورد بررسی قرار گیرد .

۶-۱ روش شناسی پژوهش :

از آنجایی که اساس هر پژوهش تاریخی اطلاعات ارائه شده توسط کتب مختلف می باشد، در این کار نیز بر همین اساس، از روش کتابخانه ای به منظور جمع آوری داده های مختلف از بین آثار معاصرین موضوع و یا نویسندگان نزدیک به زمان موضوع استفاده شده است. در این راستا سعی شده است تمامی آثار اصلی که پیرامون حکومت آل بویه نوشته شده و یا آثار نویسندگان برجسته ای که در کار خود به نوعی به آل بویه نیز توجه کرده اند مورد بررسی و استفاده قرار گیرد. همچنین به جهت انجام تحقیقاتی که در زمان حاضر توسط نویسندگان مختلف ارائه شده و نیم نگاهی نیز به موضوع اصلی این تحقیق انداخته اند سعی شده است در حد توان به بررسی انتقادی تحقیقات جدید نیز پرداخته شود.

۷-۱ مشکلات پژوهش :

محدوده زمانی حکومت آل بویه و قرار گرفتن در دوره ای که به رنسانس عالم اسلامی معروف است، بیان این مسئله را که کتب و منابع اندکی در مورد این سلسله وجود دارد را کمی مشکل می کند. چرا که عالمان و دانشمندان بسیاری در شاخه های مختلف علمی در این دوره به خلق آثار خود پرداختند که تعدادی از آنها بر جای مانده است. اما یکی از وقایع تاسف باری که در پایان عمر شاخه ری از حکومت آل بویه رخ داد و منابع نیز به آن اشاره می کنند مسئله آتش زدن کتب بدست سلطان محمود غزنوی است. در این واقعه که در سال ۴۲۰ اتفاق افتاد، کتب فلسفی و نجوم و همچنین کتبی که از دید سلطان فاتح کتب مذاهب اعتزالی نامیده شد به آتش کشیده شد و سایر کتب نیز به غارت رفت که میزان آن صد بار چارپا ذکر شده است (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۳/ ۵۳۹ و ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۲/ ۸۶).

اگر از کمبود منابع صرفاً تاریخی در مورد آل بویه - که تنها معدودی از تعداد انگشت شمار اولیه آنها باقی مانده - بگذریم با این وجود آثار زیادی جهت مطالعه

زوایای مختلف حکومت آل بویه برجای مانده است. شاید در مورد آل بویه و بویژه نظام اداری این سلسله باید به پراکندگی اطلاعات در منابع مختلف اشاره کرد. این پراکندگی اطلاعات در حالی است که زبان نوشتاری این کتب عربی است و سرعت کار را کند می کند. چنانکه حتی از مجموعه هفت جلدی ارزشمند تجارب الامم ابن مسکویه که در همین دوره نگارش یافت، تنها سه جلد به فارسی ترجمه شده است. در کنار این مسئله، نابودی و از بین رفتن کتب نیز مشخصه بارز دیگری است که در خصوص این دوره به چشم می خورد. چنانکه کتاب التاجی صابی فقط تا قرن هشتم برجای ماند و از اثر ارزشمند تاریخ هلال صابی تنها جزء هشتم آن باقی مانده است.

۸-۱ ارزیابی منابع:

کتب موجود و استفاده شده در این تحقیق در قالب دسته های زیر تقسیم بندی می شود:

۱-۸-۱ کتب تاریخ سلسله ای:

اگر چه غالب کتب تاریخ سلسله ای، به تشویق و حمایت بزرگان دولتها تالیف می شد و در استفاده از آنها که با اغراق همراه هستند باید جانب احتیاط را رعایت کرد با این حال از اطلاعات و معلومات مفید آنها نیز نمی توان چشم پوشی کرد. مهم ترین کتاب این بخش التاجی فی دولة الدیلم ابراهیم صابی حرانی است که به تاج الملّه (عضد الدوله) تقدیم شد. این کتاب ارزش فراوانی داشت بدان جهت که بسیاری از کتب، مطالبی همچون نسب نامه معروف آل بویه - که نسب آنان را به بهرام گور می رساند - را از این اثر اقتباس کرده اند. اما خود این اثر ظاهراً تنها تا قرن هشتم در دسترس بود.^۱

---

^۱ اگر چه در مقاله «تلخیص کتاب التاجی تالیف صابی» عنوان شده که نسخه خطی کوچکی مشتمل بر بیست و دو صفحه از خلاصه قسمتی از این کتاب تحت عنوان «کتاب المتترع من الجزء الاول من الكتاب المعروف بالتاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه» به شماره ۱۴۵ در مکتبه المتوکلیه در جامع الکبیر صنعای یمن وجود دارد و میکروفیلم آن نیز به شماره ۲۰۵ در دارالکتب المصریه قاهره موجود است که آنرا در آخر نسخه ای از کتاب «الجامع الکافی فی فقه الزیدیه» یافته اند (خان: ۱۳۴۷ / ۸ و همچنین منیمه: ۱۴۰۷ / ۲۱) اما متأسفانه هیچ یک از این آثار جهت مطالعه پیدا نشد

او که دبیر دیوان رسائل معزالدوله و سپس بختیار بود، مورد خشم عضدالدوله قرار گرفته و زندانی شد و برای رهایی از زندان کتاب فوق را به دستور او تألیف کرد و جزء به جزء را به وی نشان می‌داد تا عضدالدوله نظرات اصلاحی خود را اعمال کند. البته از قول خود نویسنده، در باب کتاب نقل شده که «اباطیل انمقها و اکاذیب الفقها» یعنی اباطیلی را می‌آرایم و اکاذیبی را می‌بافم و وقتی این سخن به گوش عضدالدوله رسید وی را به زندان افکند. به هر روی این کتاب که از مآخذ مهم تاریخ آل بویه بوده از بین رفته است.

اما در بین کتب موجود مهم ترین تاریخ سلسله ای در خصوص آل بویه تاریخ هلال صابی نوه ابراهیم صابی است. وی در دوره بهاء الدوله به تألیف کتاب خود پرداخت و حوادث را تا سال ۴۲۷ ق یعنی چند سال قبل از مرگ خود ادامه داد. اما از این اثر ارزشمند نیز تنها حوادث سالهای بین ۳۸۹ تا ۳۹۳ باقی مانده که جزء هشتم کتاب بوده است. این محدوده از کتاب، همراه با ذیل تجارب الامم روزاوری در جلد هفتم تجارب الامم و همچنین همراه با تحفه الامرا فی تاریخ الوزراء صابی به چاپ رسیده است. لازم به ذکر است ظاهراً پسر هلال، بنام قرص النعمه محمد، ادامه کار پدر را تا سال ۴۷۹ یعنی زمان مرگ خودش ادامه داده است که اثر او نیز باقی نمانده و تنها در مرآه الزمان سبط بن الجوزی از آنها استفاده شده است. وی که نوه ابن جوزی نویسنده کتاب المنتظم است، در سال ۶۵۴ در گذشت. کتاب مرآه الزمان، ظاهراً در ابتدا ۳۷ جلد بود و در آن حوادث تا سال ۶۵۴ ذکر شده بود. کتاب حاضر که پس از او توسط افرادی همچون قطب الدین موسی بن محد البعلبکی و سپس ابن ابی الزحال خلاصه شده است، حوادث بین سالهای ۳۴۵ تا ۴۴۷ را به ترتیب سال در خود جای داده و پس از ذکر حوادث هر سال به شرح درگذشتگان آن سال می‌پردازد. این کتاب بواسطه استفاده از منابع معتبر و در برگرفتن حوادث ایام آل بویه از اعتبار خاصی برخوردار است.

کتاب اخبار الرازی و المتقی لله ابی بکر محمد بن یحیی صولی که بر حسب موضوع حوادث دوره کوتاه زمانی بین ۳۲۲ تا ۳۳۳ یعنی دو سال قبل از مرگ مولف را در بر می گیرد در خصوص حوادث بغداد در سالهای ابتدای امارت آل بویه و قبل از ورود آنان به بغداد از اهمیت بالایی برخوردار است .

کتبی که در باب سلسله های مرتبط با آل بویه نوشته شده نیز در جای خود از اهمیت بالایی برخوردار است . تاریخ یمینی نوشته ابو نصر یا ابو نصر محمد بن عبد الجبار عتبی متوفی به سال ۴۲۷ است که در آن شرح سلطنت سبکتگین و سلطان محمود را تا سال ۴۱۲ آورده است . این کتاب به مناسبت لقب سلطان محمود که یمین الدوله بود به تاریخ یمینی موسوم گردیده است . تاریخ عتبی به عربی فصیح تألیف شده و از این نظر جزو متون ادب عرب به شمار می آید . کتاب به وسیله ابو الشرف ناصح بن ظفر جرفادقانی (گلپایگانی) از دبیران بنام دوره سلجوقی به فارسی ترجمه شده است . کتاب علاوه بر ذکر تاریخ سامانیان و غزنویان ، حوادث آل بویه بویژه آنچه در ارتباط با خراسانیان اتفاق افتاده را ذکر می کند که در خور توجه است .

راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق نیز تألیف محمد بن علی بن سلیمان راوندی است که در قرن ششم تألیف شده است . از آن جهت که حوادث آخر آل بویه و فتح بغداد بدست طغرل بیک سلجوقی و برکناری ملک رحیم و سقوط نهایی آل بویه را در بر می گیرد دارای اهمیت است . به همین نحو کتاب تاریخ دولت آل سلجوق نوشته عماد الدین محمد بن محمد بن حامد اصفهانی که توسط بنداری اصفهانی خلاصه شده به جهت ذکر حوادث مربوط به سقوط آل بویه دارای اهمیت فراوانی است .

۱-۸-۲ کتب تاریخ عمومی :

نخستین کتابی که در این گروه به آن اشاره می کنیم تاریخ طبری نوشته ابوجعفر محمد بن جریر طبری است که نویسنده نخستین تفسیر بزرگ قرآن کریم نیز می باشد . وی در سال ۳۱۰ قمری فوت کرد و کتاب تاریخ او به عنوان نقطه عطفی در میان کتب

تاریخ قدیم مطرح است. کتاب ده جلدی او که در ترجمه فارسی به صورت شانزده جلدی به زیور طبع آراسته گردیده، حوادث از ابتدای خلقت تا سال ۳۰۲ را در بر می گیرد. جلدهای پایانی این کتاب به جهت در بر گرفتن حوادث سالهای قبل از آل بویه و حوادث قبل از تاسیس این حکومت از اهمیت ویژه ای برخوردار است. مورخان متعددی بر تاریخ طبری تکمله نوشته‌اند. اولین تکمله را خود طبری با عنوان «ذیل المذیل» نوشت. تکلمه دیگر را عریب بن سعد قرطبی نوشت که حوادث بین سالهای ۲۹۵ تا ۳۲۰ را در آن آورده است. یکی دیگر از تکمله های تاریخ طبری، تکمله محمد بن عبدالملک همدانی (متوفای ۵۲۱ ق) است که به ذکر حوادث تا سال ۴۸۷ پرداخته است. هر سه تکمله طبری به همراه تاریخ طبری چاپ شده است.

پنجاه سال پس از درگذشت طبری، در عصر سامانیان به دستور منصور بن نوح سامانی (متوفای ۳۸۲ ق) کتاب تاریخ طبری توسط و یا زیر نظر ابو علی بلعمی، با حذف روایتهای مکرر و حذف سلسله اسناد و بعضی تصرفات، به صورت یک کتاب پنج جلدی به فارسی ترجمه شد. این کتاب، نام تاریخنامه طبری را به خود گرفت که البته به نام تاریخ بلعمی نیز خوانده می شود. این اثر که ترجمه صرف تاریخ طبری نیست یکی از قدیمترین آثار به نثر فارسی دری است که از لحاظ ادبی و تاریخی ارزشی ویژه دارد. البته در طول زمان از تصرف کاتبان و حاشیه نویسان در امان نبوده و از حالت یکدستی و روانی خارج شده و به صورتی در آمده است که گویی این اثر را چند تن نوشته‌اند. اگر چه اصل این کتاب، حوادث تا سال ۳۵۵، یعنی تا میانه خلافت المطیع لله را در خود جای داده بود اما نسخه فعلی کتاب حوادث شش خلیفه بعدی تا المسترشد بالله را نیز در بر دارد.

ابو حنیفه احمد بن داود دینوری، مؤلف کتاب اخبار الطوال، در ابتدای قرن سوم هجری در دینور کرمانشاهان متولد شد. اخبار الطوال، از نخستین آثاری است که در تاریخ عمومی اسلام و ایران بر اساس شیوه موضوعی نگاشته شده است. کتاب با شرح